

УДК 663.253: 929.908.

ІВАНЧЕНКО
Леся Антонівна,
науковий співробітник
Національна наукова
сільськогосподарська бібліотека
НААН
ivanch2008@gmail.com
(м. Київ)

**З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ ЦУКРОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ
СІВЕРЩИНИ: ЦУКРОВАРНЯ В.В. КОЧУБЕЯ (1829–1878)
В С. ДУБОВИЧІ ГЛУХІВСЬКОГО ПОВІТУ**

В статті представлено відомості про цукровий вогневий завод Василя Васильовича Кочубея (1829–1878) у його маєтку Дубовичі Глухівського повіту Чернігівської губернії. Функціонування мануфактурних закладів в невеликих населених пунктах на початку ХІХ ст. сприяло розвитку промисловості, сільського господарства та підвищенню соціально-громадського стану в країні. Вогневі цукрові заводи в 50–60 рр. ХІХ ст. становили дві третини загальної кількості цукрових підприємств Російської імперії. Подано короткий опис вирощування буряків та процесу цукроваріння, який зафіксований у звіті керуючого заводом, а також застосування на цукрових заводах новітнього на той час процесу відділення вапна з бурякового сиропу за допомогою стеаринової кислоти, про що доповідав розробник методу В. Підвисоцький. Розкрито сприяння власників заводів у науковий розвиток галузі та особистий внесок В. В. Кочубея.

Ключові слова: Кочубей В.В., Дубовичі, вогневі цукрові заводи.

**HISTORY OF SIVERSCHYNA SUGAR INDUSTRY: SUGAR
REFINERIES V. KOCHUBEY (1829-1878) IN DUBOVICHY TOWN
HLUKHIVSKY COUNTY**

The article presents data about fires sugar factory of Vasily Kochubey (1829-1878) in his estate Dubovichy of Glukhovski County of Chernigov province. Functioning institutions manufactured in small towns in the early nineteenth century contributed to the development of industry, agriculture and improve the social and social status in the country. Fires sugar factory in 50-60 years of XIX century gained popularity and accounted for two-thirds of the total sugar business empire. A brief description of the process of growing sugar beet and process sugar, which is

recorded in the report manager. And using the most new by that time the process of separation of beet lime syrup using stearic acid as the developer reported a method claim V. Podvysotskogo. It is exposed facilitate of owners of factories in scientific development sector, contribution of V.V.Kochubey.

Keywords: *V. Kochubey, Dubovichy, sugar refineries.*

ИЗ ИСТОРИИ РАЗВИТИЯ САХАРНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ СИВЕРЩИНЫ: САХАРОВАРЕННЫЙ ЗАВОД

В.В. КОЧУБЕЯ (1829-1878) В С. ДУБОВИЧИ ГЛУХОВСКОГО УЕЗДА

В статье представлены сведения о сахарном огневом заводе Василия Васильевича Кочубея (1829-1878) в его имении Дубовичи Глуховского уезда Черниговской губернии. Функционирование мануфактурных заведений в небольших населенных пунктах в начале XIX в. способствовало развитию промышленности, сельского хозяйства и повышению социально-общественного состояния в стране. Огневые сахарные заводы в 50-60 гг. XIX в. составляли две трети от общего количества сахарных предприятий Российской империи. В статье подано краткое описание выращивания свеклы и процесса сахароварения, который зафиксирован в отчете управляющего заводом, а также применение на сахарных заводах новейшего для тех времен процесса отделения извести из свекольного сиропа с помощью стеариновой кислоты, о чем докладывал разработчик метода г. В. Подвысоцкий. Раскрыто содействие владельцев заводов в научное развитие отрасли и личный вклад В. В. Кочубея.

Ключевые слова: *Кочубей В.В., Дубовичи, огневые сахарные заводы.*

Цукрова промисловість в Україні є однією з найстаріших і найважливіших галузей харчової промисловості, яка на зорі свого становлення розвивалась майже винятково у поміщицьких господарствах. Одним з таких був маєток Кочубеїв у с. Дубовичі Глухівського повіту Чернігівської губернії (нині Кролевецький район Сумської області).

Дослідженням діяльності представників родини Кочубей в Сіверському краї займались наукові співробітники Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» Н. В. Дробязко, Н. М. Дробязко, Р. І. Огієвська та зберігач фондів Згурівського краєзнавчого музею І. В. Зіборова, які в своїх працях побічно згадують особу В. В. Кочубея (30) (1829–1878) як батька останньої володарки маєтку в

м. Дубовичі. Серед досліджень про представників родини Кочубей непомітно залишається фігура Василя Васильовича Кочубея (30) (1829–1878), інформація про якого обмежується короткими відомостями в генеалогічних розвідках. На сьогодні не досліджена його роль і внесок в розвиток сільського господарства, промисловості, зокрема цукрової, сприяння науковому забезпеченню господарювання Сіверщини; не розкрита його діяльність в історії державотворчих процесів регіону як одного з представників політичної еліти країни. Ця розвідка є спробою розкрити характер господарювання у маєтку Кочубеїв в с. Дубовичі Глухівського повіту Чернігівської губернії за часів Василя Васильовича (30) (1829–1878).

Географічне розташування Чернігівщини – лісостепова та лісова зона є масивним підґрунтям для розвитку аграрної діяльності. Аграрно-індустріальних рух, який в Російській імперії набув розвитку на початку XIX ст. в свою чергу сприяв утворенню низки малих промислових підприємств – костопалень, селітрових, крохмально-патокових заводів. Зв'язок аграрної сфери економіки з промисловою дав поштовх до розвитку галузі цукрового виробництва.

Кочубеї були яскравими представниками козацької аристократії, відомості про яку сягають кінця XVII ст. Як політична еліта вони брали активну і безпосередню участь в суспільно-політичному та економічному житті країни. У своїх володіннях та господарських економіях започатковували, утримували і розвивали різні промислові об'єкти, сільське господарство, сприяли розвитку сільськогосподарської дослідної справи.

Функціонування мануфактурних закладів в невеликих населених пунктах на початку XIX ст. сприяло підвищенню соціально-громадського стану в країні. Вогневі цукрові заводи в 50–60 рр. XIX ст. набували популярності і становили дві третини загальної кількості цукрових підприємств Російської імперії.

За універсалом Гетьмана Мазепи від 1688 р. [1, с. 8] і протягом трьох наступних століть – до 1918 р. родина Кочубеїв проживала у селі/містечку Дубовичі та на хут. Ретик Чернігівської губернії. І в історичні роки лихоліть, і в роки процвітання вони дбали про добробут людей та розквіт

краю – зводили церкви, відкривали школи, будували заводи, розвивали сільське господарство, піклувались про підняття культурного та релігійного рівня мешканців поселення.

У книзі В. Модзалевського «Малороссийский родословник» біля кожного представника чоловічої статі в роду Кочубеїв стоїть порядковий номер, для зручності оперування інформацією. Ми теж будемо притримуватись такого порядку.

Через відомі історичні події Кочубея Василя Леонтійовича (3) (1640–1708) страчено у 1708 р., а маєтки відібрано. Та згодом їх було повернуто і царською грамотою затверджено за родиною [1, с. 10]. Вдова Любов Федорівна (Жученко) по своїй смерті заповіла с. Дубовичі старшому сину Василю (4) (1680–1743) [2, с. 530] З того часу і до 1879 р. с. Дубовичі знаходились під постійним опікунством Василів Кочубеїв: Василь (8) (1728–1792), Василь (12) (1750–1800), Василь (16) (1784–1844), Василь (30) (1829–1878) [2, с. 524–552].

Кожен із представників роду Кочубеїв намагався внести лепту поліпшення в господарювання під час своєї доби. Любов Федорівна Кочубей (Жученко) на хут. Ретик, поблизу с. Дубовичі, у 1710 р. збудувала дерев'яний храм Успіння Божої Матері [1, с. 3]. Вона клопотала у гетьмана Скоропадського вивільнити її села від постояльців московських [3, арк. 5–5 зв.]. Правнук Василя Леонтійовича та Любові Федорівни – Василь Васильович (8) (1728–1792) долучився до зведення розкішного кам'яного храму із дзвіницею в центрі села [1, с. 2].

Вдова Василя Васильовича (12) – Олена Василівна Туманська (1762–1836), після смерті чоловіка у 1800 р. протягом 25 років керувала господарствами. У 1816 р. вона склала заповіт, за яким всі маєтки розділила між дітьми. Село Дубовичі перейшли у спадок старшого сина Василя (16) [3, с. 539–540].

Маєток у с. Дубовичі зазнав розквіту в роки господарювання Василя Васильовича (30) (1829–1878) – сина Василя Васильовича (16) (1784 – 1844) та Варвари Миколаївни Рахманової (...–1846). Він народився в Москві. У 1848 р. закінчив курс Імператорського Училища Правознавства, Колезький

секретар (1851) [3, с. 547–548]. Як і інші члени родини, вів багатогранну активну громадську діяльність, відзначився у сфері просвітництва, працював на соціальний захист підопічного населення, всіляко піклувався про підняття добробуту у поселеннях, де мав маєтки, розвивав сільське господарство, промисловість. В. В. Кочубей належав до числа так званих культурних господарів, які запроваджували в своїх помістях передові методи ведення господарства, вивчали аграрну літературу.

За історичними джерелами у 1830-х рр. на околиці Дубович функціонували гуральня і костопальний завод. У 1839 р було збудовано цукровий вогневий завод Кочубея, що свідчило про високий індустріальний розвиток і прогресивність господарів [1, с. 12]. Для довідки – виробництво цукру рафінаду в промислових масштабах, який виготовляв продукцію з місцевої сировини, було створено 1802 р. в Тульській губернії [4]. Від того часу і до 1825 р. в Російській імперії було побудовано лише один завод. В період 1825–1833 рр. відкрилось 36 нових заводів, а до кінця 1848 р. їх налічувалось уже більше 250, і виготовляли вони 962 000 пудів цукру сирцю (близько 15 766 800 кг) [5, с. 509]. Першими цукрозаводчикам імперії вважають М. П. Шишкова (1793–1869) [6] та І. Я. Мальцова (1774–1853) [7].

Костопальний завод В. В. Кочубея в м. Дубовичі був оснащений печами для 150 пар чавунних котлів. Устаткуванням для зерніння вугілля слугувала ручна машинка Бутенонів, на якій виготовлялось до 9 кг вугілля з 16 кг сировини [8, с. 197–198].

У 1860–1861 рр. на цукровому заводі В.В. Кочубея у м. Дубовичі Глухівського повіту Чернігівської губернії вироблялось до 38 т (2 340 пудів) цукру-піску [9, с. 48]. Забезпечення процесу здійснювали 250 найманих робітників, яким платили в рік по 4 руб. сріблом чоловікам і по 5 руб. жінкам. Дров соснових для переробки 1 640 кг буряків затрачували 20 складометрів. За добу обробляли близько тридцяти тон буряків, що обходилося у 250 000 руб. сріблом [8, с. 198].

Процес виготовлення цукру-піску на вогневому заводі В.В. Кочубея у м. Дубовичі детально описано у виданні «Журнал сільського господарства», який публікувало Імператорське Московське товариство сільського господарства. Секретарем товариства, незмінним редактором журналу був С. О. Маслов (1793—1879), який у подальшому ініціював створення Комітету цукроварів у 1834 р. [10, с. 406]. Відомості про роботу цукроварні В. В. Кочубея зібрав управитель Барановський.

Засідання Комітету цукроварів товариства, яке відбулося 4 лютого 1856 р., проводилось у будинку президента товариства – князя С.І. Гагаріна. На ньому розглядалося обговорення питань щодо роботи цукроварень Російської імперії, зокрема цукроварень: Ребиндера з Білгородського повіту; Милорадовича Чернігівського повіту; Кочубея Глухівського повіту. А також застосування на цукрових заводах новітнього на той час процесу відділення вапна з бурякового сиропу за допомогою стеаринової кислоти, про що доповідав розробник методу В. Підвисоцький [8, с. 205–227]. В 1855–1856 рр. цей спосіб випробували 49 заводів імперії, однак лише на 26 з них прийняли новий спосіб до вжитку [8, с. 207], серед яких заводи В.В. Кочубея [8, с. 212–213], Скоропадського, Сльозкіна [8, с. 212], Кушелева-Безбородька [8, с. 216]. Ці господарі висловили подяку розробнику і просили скористатись патентом на наступний рік.

Щодо цукрового вогнепального заводу В.В. Кочубея, повідомлялось, що на піщаних ґрунтах у маєтку навколо с. Дубовичі вирощували цукрові буряки білі Саксонські на одній і тій же площі. Для підживлення 1 дес. ґрунтів використовували звичайний гній, у кількості 1 200 возів на три роки. Висівали буряки сівалками по борозні ранньою весною – «як лишень зійде сніг і трошки підсохне земля» [8, с. 193]. Насіння використовували власне – адже вирощували буряки-висадки. Обробляли ґрунти сохами, залучаючи до процесу жінок – 80 душ, і 6 чоловіків, які прополювали і розрихлювали міжряддя сапами. Висадки висаджували і сумлінно доглядали за ними, підв'язуючи куші. Збір урожаю починався 1 вересня. Коріння викопували лопатами, насіння збирали вручну. Зберігали буряки в погребях, а в буртах лише до морозів.

Висадки 5 разів за зиму перекладали соломою. Середні врожаї у господарстві становили 50 берківців/дес (8т/га).

Для переробки буряків на заводі використовували 6-ти гідравлічні преси, у печах були вмонтовані чавунні котли. За добу переробляли по 160–180 берківців. Ручний двигун приводився в рух кінним приводом і обертав тертушку до 700 об/хв. Мезгу проціджували через конопляні серветки. Із 1 берківця (163 кг) буряків отримують до 15 відер соку (180 кг). Другий віджим проводили двома пресами і отримували 4 відра. Очищали сік вогневим методом упродовж 4 год з використанням вапна у чанах об'ємом у 120 відер. Потім проціджували через полотняні фільтри-простирадла на перше випарювання. Для відділення соку від піни і бруду існувало 20 дерев'яних бочок, на які одягали конопляні мішки, мезгу віджимали пресами і подавали на друге очищення, потім на випарні котли і знову проціджували.

Перша випарка робилася на голому вогні 5 год, перше проціджування випареного соку відбувалося на старому вугіллі. Друга випарка здійснювалася 6 год у котлах на голому вогні. Друге проціджування відбувалося через нове вугілля, якого треба було 5 пудів на 20 відер. Потім сироп згущували на голому вогні протягом 30 хв. при 98°C. У котли наливали по 10 відер. Охолоджували сироп до 60°C у котлах, ємністю в 10 відер. Раз на добу сироп розливали у форми місткістю в 4 відра, де маса застигала не перемішуючись. Перша цукрова патока відділялася самостіканням.

Вибілювання вапном 1-ї кристалізації відбувалося протягом 12 днів. З 4 відерної форми отримували до 1 пуд 12 фун. цукру-піску. Переварювання зеленої патоки відбувалося на голому вогні при 100°C, яку потім розливали у великі ящики для осаджування на два-три дні. З цього отримували цукру-піску з 1 відра 4–5 фунтів. Друга патока на третю кристалізацію не переварювалася.

Відновлювали вугілля проквашуванням соляною кислотою, використовуючи на 10 пуд 2 фун. Потім його сушили на вмонтованих плитах і перепалювали в циліндрах. Відновленого вугілля ставало на 16% менше і воно мало в півтора рази меншу силу для вибілювання [8, с. 198]. Отож, для процесу

виготовлення цукру економічно було очищати вживане вугілля і повторно його використовувати.

У кінці XIX ст. технічна перебудова підприємств цукрової галузі здійснювалась швидкими темпами. Продуктивність вогневих цукроварень була значно меншою за виробничу потужність парових, принцип дії яких полягав не у виварюванні соку та сиропу на голому вогні, а у згущенні його під парою [9, с. 48]. Цей період ознаменований технічним прогресом у розвитку галузі – відбувся перехід від дрібних вогневих заводів до великих з удосконаленою технологією, що давало змогу збільшити кількість виробленої продукції [5, с. 509].

В середині XIX ст. в с. Дубовичі проживало близько 2 000 осіб, які займались рибальством, бджільництвом, сільським господарством. Щоб підняти економічний і соціальний рівень населеного пункту та для поживлення сільського життя, Василь Васильович в 1852 р. написав прохання імператору Миколі I – дозволити запровадити у с. Дубовичі ярмарки [11, арк. 53–53 об]. Це дало б змогу обмінюватись сільськогосподарським інвентарем, домашнім начинням, ткацькими виробами та виробами з металу тощо. Окрім того, ярмарки – це обмін досвідом. І таких було запроваджено дві – у Десяту п'ятницю після Пасхи, на святкування в честь ікони Дубовицької Божої Матері, та 2 серпня – в день Василя Блаженного, покровителя родинного, в честь якого хлопчики носили ім'я Василь.

Та цього виявилось замало для завзятого господарника, і 20 липня 1853 р. Василь Васильович подав ще одне прохання імператору – про те, що «для збуту і покупки необхідних товарів тутешнім і сусідським мешканцям корисно буде запровадити щонедільні торги», «надати селу Дубовичі статус містечка» [12, арк. 54–54 об].

Після смерті В.В. Кочубея, його землями і майном розпоряджалась опікунська рада. Завод було закрито у 1894 р. [9, с. 49]. 2 вересня 1896 р. згідно роздільного акту масток у м. Дубовичі перейшов у власність доньки Василя Васильовича – Варвари (1869–...), [1, с. 11], яка на той час уже була заміжня за

Василем Петровичем Кочубеєм (1868–1940). Господарство почало відновлюватись – було проведено нові заміри володінь, скуплено назад деякі землі, проведено таксацію лісів, побудовано млин, новий маєток. Молоді власники розвивали сільськогосподарську справу, заклали сад, оранжерею, теплиці, господарські будівлі було телефонізовано [1, с. 16]. За даними 1903 р. урочище Цукровий завод становило 51,55 дес. [1, с. 14]. Так ця місцевість іменується дотепер.

Завдяки ініціативі землевласників у підтримці наукових досліджень на базі приватних господарств, які ставали центрами поліпшення вирощуваних сортових польових культур, залучались до застосування мінеральних добрив – поліпшувався сортовий фонд у селянських господарствах, відбувалося поширення агрономічних знань серед населення, запровадження наукових досягнень у повсякденну практику. У комплексі це сприяло становленню вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи.

Список використаних джерел

1. Павлович П. А. Дубовичи. Имение Варвары Васильевны Кочубей, Глуховского уезда, Черниговской губернии П. А. Павлович. – К. : тип. Кульженко. – 1903. – 145 с.
2. Модзалевський В. Л. Малоросійський родословник Т. 2, Е–К / В. Л. Модзалевський. – К. : тип. т-ва Г.Л. Фронцкевича и К^о, – 1910. – 720.
3. Письма вдовы генерального судьи Кочубея и лубенского полкового асаула Петровского гетьману Скоропадскому И.И. с просьбой освободить имение Кочубея в с. Дубовичах Кролевецкой сотни от военного постоя и с жалобами на войсковые старшины и др. ЦДІА України, ф. 1219, оп. 1, спр. 5–5 зв.
4. Цукрова промисловість [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://ru.wikipedia.org/wiki/Сахарная_промышленность . – Заголовок з екрану.
5. Промышленность и техника: энциклопедия промышленных знаний. Т.4. Сельское хозяйство и обработка важнейших его продуктов. – СПб.: Тип. Тов-ва Просвещение , 1903. – 745 с.
6. Шишков, Николай Петрович [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://ru.wikipedia.org/wiki/Шишков,_Николай_Петрович . – Заголовок з екрану.

7. Мальцов, Иван Акимович [Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://ru.wikipedia.org/wiki/Мальцов,_Иван_Акимович . – Заголовок з екрану.
8. Журнал Сельскаго хозяйства – М. : университетская тип. – 1856. – № 3. – 254 с.
9. Гурба В. Г. Дубовичі : історико-краєзнавчий нарис / В. Г. Гурба. – К. : Бізнесполіграф, 2012. – 279 с. : фотогр. + 4 с. дод.
10. Ряба О. І. Становлення Московського товариства сільського господарства у контексті еволюції систем землеробства / О. І. Ряба // Таврійський науковий вісник. – 2013. – Вип. 84. – С. 401–410.
11. ДАЧО Ф.679. оп. 3 спр. 388, 2 арк. 53–53 об.
12. ДАЧО Ф.679. оп. 3 спр. 388, 2 арк. 54–54 об.

References

1. Pavlovich P.A. (1903). *Dubovichi. Imenie Varvary Vasil'evny Kotchubey, Gluhovskogo uezda, Chernigovskoy gubernii* [Dubovichi. Property of Varvara Vasilyevna Kochubei, Glukhov district, Chernigov province]. Kyiv.: tip. Kul'zhenko, 145. [in Russian]
2. Modzalevskyy V.L. (1910). *Malorossiyskyy rodoslovnik* [Malorosciysky rodoslovnik] Т. 2, Е–К. Kyiv.: tip.t-va Fronckevicha i K°, 720. [in Russian]
3. *Pis'ma vdovy general'nogo sud'I Kotchubeya i lubenskogo polkovogo asaula Petrovskogo A. get'manu Skoropadskomu I.I. s pros'boy osvobodit' imenie Kotchubeya v s. Dubovichah Krolevetckoy sotni ot voennogo postoya i s zhalobami na voyskovuyu starshynu i dr.* [Letters to the widow of general judge Kochubey and Lubny regiment Asaul Petrovsky A. for Hetman Skoropadski I.I. to dismiss in a domain of Kochubey of the v. Dubovich Krolevetsky hundreds of military billeting and plaint of an army captain, etc.] TsDAVO Ukrainy, f. 1219, op. 1, spr. 5–5 zv. [in Russian]
4. *Tscukrova promyslovist'* [Sugar industry] Elektronnyy resurs [electronic resource]. Access mode: https://ru.wikipedia.org/wiki/Сахарная_промышленность [in Russian]
5. *Promyshlennost' i tehnika: encyklopedia promyshlennyh znaniy. T. 4. Sel'skoe hozyaystvo I obrabotka vazhneyshyh ego produktov* [Industry and technics: Encyclopedia of industrial knowledge. V.4. Agriculture economy and processing of agriculture products]. St. Petersburg.: Type. Tov-va Prosveshchenie. 1903, 745. [in Russian]
6. *Shyshkov Nikolay Pitrovich* [Shishkov M. P.] Elektronnyy resurs [electronic resource]. – Access mode: https://ru.wikipedia.org/wiki/Шишков,_Николай_Петрович [in Russian]
7. *Mal'tcov Ivan Akimivich* [Maltsev Ivan]. Elektronnyy resurs [electronic resource]. – Access mode: https://ru.wikipedia.org/wiki/Мальцов,_Иван_Акимович [in Russian]
8. *Zhurnal Sel'skogo hozyaystva* [Journal of agricultural sector]. University tip. M.: 1856, № 3, 254. [in Russian]

9. Gurba B.G. (2012) *Dubovychi: istoryko-kraeznavchyy narys* [Dubovichy: Local History essay]. Kyiv.: Biznespoligraf, 279. [in Ukrainian]
10. Ryaba O.I. Stanovlennya Moskovs'kogo tovarystva sil's'kogo gospodarstva u konteksti evolyucii system zemlerobstva [Formation of the Moscow Society of Agriculture in the context of the evolution of farming systems] *Tavriys'kyy naukovyy visnyk*, 2013, Vyp. 84. 401–410. . [in Ukrainian]
11. DACHO f. 579, op. 3, spr. 388, ark. 53–53 ob. [in Ukrainian]
12. DACHO f.679, op. 3, spr. 388, ark. 54–54 ob. [in Ukrainian]

Рецензент:

Бородай І.С., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 17.03.2017 р.